

4.

DE GOUDEN JAREN: 1990-2002

Het is woensdag 5 september 1990. In alle vroegte verzamelen Kamervoorzitter Deetman, zijn griffier Willem-Hendrik de Beaufort en vijf fractievoorzitters zich op Schiphol. Om 8.20 uur vertrekt de vlucht KL 173 naar Moskou. Aan boord Frits Bolkestein, Elco Brinkman, Hans van Mierlo, Thijs Wöltgens, de nieuwe fractievoorzitter van de PvdA, en Ria Beckers van GroenLinks. In het hoge gezelschap reizen ook journalisten mee. Tijdens de vlucht spelen De Beaufort en Jan Warners van het *Algemeen Dagblad* een partijtje schaak. Warners wint.

Bij aankomst op de luchthaven van Moskou komen niet alle koffers van de band. Van Mierlo baalt. Zijn regenjas zit in zijn reisvalies, en het is koud en nat in de Russische hoofdstad, die sinds de komst van Gorbatsjov in de ban is van glasnost en perestrojka. Ook een van de journalisten mist zijn koffer. Persattaché Frans Timmermans van de Nederlandse ambassade, die het nog tot minister van Buitenlandse Zaken zal schoppen, weet raad. Hij neemt de onfortuinlijke verslaggever mee naar het onderaardse bagageafhandelingscentrum van Sjeremetjevo, de op een na grootste luchthaven in het Sovjetrijk. 'Heb je dollars bij je?' vraagt Timmermans. Ja, dat heeft de journalist. Met roebels kom je in Rusland niet ver. De twee lopen door het onmetelijke vrachtdépot met zijn vele duizenden koffers en reistassen, totdat de re-

porter zijn grijze Samsonite ziet staan. De Nederlandse diplomaat spreekt in vloeiend Russisch een rondhangende bagagebediende aan. Voor een vers biljet van 100 dollar mag de koffer mee.

Voordat de vijf fractieleiders en de Kamervoorzitter zich gaan oriënteren op de jongste ontwikkelingen in de snel veranderende Sovjet-Unie, legt Deetman de journalisten een zwijgplicht op voor alles wat zij buiten het officiële programma om horen. Tijdens deze reis geldt de Nieuwspoortcode: wat je hoort, mag je niet toeschrijven aan de bron. Het verhindert niet dat later die week de val van minister Braks (CDA, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) wordt ingeluid. Op vrijdag 7 september bevindt het Kamergezelschap zich in Alma Ata, de hoofdstad van de Sovjet-republiek Kazachstan. Thuis in Nederland ligt Braks onder vuur, omdat hij fraude in de visserij onvoldoende zou hebben aangepakt. Na een wodkaatje te veel weet Warners van het *AD* aan Wöltgens te ontfutselen dat Braks weg moet. De volgende ochtend opent zijn krant met het nieuws uit het verre Kazachstan dat de PvdA-fractie het vertrouwen in de CDA-minister opzegt. Ruim een week later legt Braks het loodje.

Maar dit is niet de belangrijkste gebeurtenis van de trip naar de ineenstortende Sovjet-Unie. Op de terugweg naar Moskou maakt het toestel van Aeroflot een tussenlanding op Karaganda, elders in het onmetelijk grote Kazachstan. Om onduidelijke redenen moeten de politici en de journalisten enkele uren wachten op het vervolg van de reis. Frits Bolkestein maakt van de gelegenheid gebruik om drie collega's apart te nemen, een voor een. Hij zegt hun dat het regeringsstandpunt over immigranten een onzinverhaal is. Het kabinet van CDA en PvdA meent dat Marokkanen en Turken, maar ook andere in Nederland wonende minderheden, met behoud van hun eigen cultuur en identiteit in de samenleving moeten aarden. Bolkestein vindt dit belachelijk, omdat er dan van echte integratie geen sprake zal zijn. Hij stelt de andere fractieleiders voor om het vraagstuk gezamenlijk aan te pakken; het is te groot en te belangrijk voor de VVD alleen. Brinkman en Van Mierlo horen hem aan, maar houden hun kruit droog. Wöltgans, de gemoedelijke Limburger die de PvdA-fractie leidt,

De fractievoorzitters op reis in de Sovjet-Unie, september 1990. Achter Frits Bolkestein zitten aan de andere kant van de tafel zitten Elco Brinkman (CDA), Ria Beckers (GroenLinks) en Hans van Mierlo (D66). Daarnaast griffier De Beaufort. ANP

is spraakzamer. Hij geeft toe dat daadwerkelijke integratie van minderheden in de maatschappij waarschijnlijk de enige echte oplossing is. Maar de PvdA is nog niet zo ver in haar denken.

Zo begint in Kazachstan de maatschappelijke discussie over het minderhedenprobleem. Maar op dat moment ontgaat het iedereen. Bolkestein zet het vraagstuk op de politieke agenda, hoewel het nog even duurt voor de goegemeente wakker wordt. 'Die herfst en winter gebeurde er niets, niemand sloeg aan. In de zomer van '91 heb ik besloten om de kat de bel aan te binden en ben ik gekomen met een artikel in *de Volkskrant*. Dat leidde tot een storm van kritiek, op het kwaadaardige af, maar er waren ook ondersteunende reacties,' zegt Bolkestein. Het debat domineert een goed deel van de jaren negentig, maar lijkt te verzan-

Frits Bolkestein tijdens zijn eerste algemene politieke beschouwingen op 11 oktober 1990. ANP

den als de vvd-leider in 1999 naar Brussel vertrekt voor een zetel in de Europese Commissie. 'Mijn opvolger Hans Dijkstal is verweten dat hij het thema uit zijn handen heeft laten vallen.' Dat gebeurt ook min of meer bewust, waardoor aspirant-politicus Pim Fortuyn het onderwerp aan het begin van de nieuwe eeuw met succes naar zich toe trekt. De vvd gaat in 2002 onderuit. Na de moord op Fortuyn pakt Geert Wilders het maatschappelijk probleem bij de kop door zich te concentreren op de islam.

Benk Korthals, lid van het fractiebestuur van 1986 tot 1998: 'Bolkestein was heel sterk in agendabepaling. Hij had een duidelijke eigen mening. Intellectueel had hij een heel heldere kijk op de toekomst, met name op het gebied van asielbeleid. Hij doorzag hoe het zou gaan lopen. Het was in die tijd not done om over buitenlanders te praten. Het was veel riskanter dan in de periode-Fortuyn. Ook in de vvd-fractie gaf dat wel reacties in de

trant van: "Nou nou, moeten we niet oppassen?" Maar hij was er heel goed in om de critici de stok uit handen te slaan door van tevoren artikelen naar iedereen te laten sturen, zodat niemand achteraf kon zeggen dat hij het niet wist.'

Kort na het roemruchte *Volkskrant*-artikel, waarin Bolkestein stelt dat immigranten zich volledig moeten conformeren aan de Nederlandse samenleving, steekt hij tijdens het debat over de Miljoenennota 1992 een pleidooi af voor geïntegreerde scholen. Kinderen uit moslimgezinnen laten opgroeien in speciale moslimscholen leidt volgens hem tot een gescheiden samenleving met alle problemen van dien. Niemand van de andere fractieleiders reageert op zijn – toen – provocerende taal. Op één na: Hans Janmaat van de Centrumdemocraten.

Het jaar 1990, waarin de VVD geschiedenis schrijft door Frits Bolkestein als leider te kiezen, is internationaal ook een jaar dat de geschiedenisboeken in gaat. In februari laat president De Klerk van Zuid-Afrika Nelson Mandela vrij na een gevangenschap van 27 jaar. Microsoft lanceert het computerbesturingssysteem Windows, waarvan tien miljoen kopieën worden verkocht. In augustus overrompelt het Iraakse leger het buurstaatje Koeweit. Dat leidt in 1991 tot de Golfoorlog onder de codenaam Desert Storm. Maar het grootste nieuws is toch wel dat op 3 oktober West-Duitsland en de DDR opgaan in een herenigde staat, voor het eerst sinds 1945. Rond deze tijd noemen aanhangers van de PvdA zich niet langer socialist, maar sociaaldemocraat. De Amerikaanse schrijver Michael Crichton publiceert zijn sciencefictionroman *Jurassic Park*, drie jaar later verfilmd door Steven Spielberg. Zijn conculega Kevin Costner komt met *Dances with Wolves* en de Steve Miller Band scoort een wereldhit met 'The Joker'. In Nederland wint Louis Ferron de AKO Literatuurprijs met *Karelische nachten*.

Al vroeg in 1992 krijgt Bolkestein weer iedereen op de kast. Jan Franssen voert het woord in het minderhedendebat dat minister Dales (PvdA, Binnenlandse Zaken) aanzwengelt. Hij zegt ge-

schokt te zijn over de snelle groei van het aantal scholen op islamitische grondslag. vvd-staatssecretaris Ginjaar-Maas heeft het in 1986 mogelijk gemaakt dat kinderen uit allochtone gezinnen op de middelbare school les krijgen in de taal van hun ouders. Daar blijkt veel belangstelling voor te bestaan en dat zit de liberalen niet lekker, omdat het de integratie afremt. Uit de PvdA-hoek regent het kritiek op Franssen, die dat koud van zijn schouder laat afglijden. Zijn fractieleider doet nog een extra duit in het zakje door voor te stellen om mensen van buitenlandse komaf die een gevangenisstraf uitzitten na hun detentie het land uit te zetten. Nederland is even te klein. Hij wordt beschuldigd van anti-islamisme.

Franssen: 'Ik weet dat ik begin januari 1993 publiekelijk vragen heb gesteld aan de islamitische scholen en het bestaansrecht ervan ter discussie heb gesteld. Ik heb mij toen in nogal wat bochten moeten wringen om niet in moeilijkheden te komen. Die islamitische scholen waren voor een belangrijk deel het gevolg van het feit dat islamitische kinderen en hun ouders door de reguliere scholen niet gastvrij werden ontvangen. Ik heb in die dagen heel wat met Bolkestein te stellen gehad, omdat hij mij aanvankelijk nogal aanviel op mijn standpunten. Maar we constateerden dat op islamitische scholen geen goed opgeleide docenten werkten. En het was niet de bedoeling om hier Klein-Istanboel te introduceren. Die kant ging het wel op, met klaslokalen die volhingen met minaretten uit Turkije, maar zonder Hollandse koeien in de wei. Je moet die kinderen wel opvoeden in het land waar ze wonen. Daar kwam bij dat cda en PvdA de instroom van allochtonen niet wilden reguleren. Gezinshereniging was ongelimiteerd. Dus kwamen er jonge meiden, gesluierd en al, die werden opgesloten in hun huis met de gordijnen dicht, want zo ging dat toen. Ze kwamen de deur niet uit, maar kregen wel achter elkaar veel kinderen. Die spraken geen woord Nederlands. Als ze met vier jaar naar school gingen, wisten ze niet hoe ze "aap, noot, mies" moesten uitspreken. Daar werd de samenleving wel mee geconfronteerd. Er moest dus iets gebeuren.'

Niet Bolkestein, maar Wiebenga bedenkt in 1986 al het toe-

komstig asiel- en immigratiebeleid van de vvd. Hij schrijft een tienpuntenplan waaronder ook de naam van Hans Dijkstal komt te staan. Niet omdat de heren het samen hebben bedacht en opgeschreven, maar omdat het onderwerp politiek zo gevoelig ligt dat het tactisch handiger is om niet alleen Wiebenga te laten opdraaien voor de kritiekgolf die kan worden verwacht vanuit de hoek van de linkse media. In dat plan staat de drieslag die Bolkestein vijf, zes jaar later tot de zijne maakt: beperk de immigratie, bevorder de integratie en bestrijd de discriminatie.

Ed Nijpels kent het memo en gebruikt het ook in de campagne op weg naar de verkiezingsnederlaag. Wiebenga: 'Frits heeft het later overgenomen, maar dat maakte mij niets uit. Als je waterdrager bent, dan hoort dat erbij. Tot 1990 was onze positie integreren met behoud van eigen identiteit. Dat is klassiek liberaal onderscheid maken tussen publiek domein en privaat domein. Als ik met mijn kinderen Fries wil praten aan tafel mag niemand, en zeker de overheid niet, daartegen ingaan. Ik heb een eigen domein. Wat ik achter mijn voordeur doe, moet ik zelf weten. Maar als je gaat werken of naar school gaat, moet je je aanpassen in dat publieke domein. Bolkestein heeft dit fundamenteel in de samenleving laten landen.'

In januari 1991 maakt Jos van Rey zijn rentree in de fractie. De Limburgse CDA-bestrijder zit sinds 1982 in de Kamer, maar komt na de verkiezingen van 1989 niet terug. Hij heeft een foutje gemaakt. Kort voor de val van het kabinet zit hij met Jort Kelder te borrelen in het Kamerrestaurant. De dan nog onbekende redacteur van de *Driemaster*, het blad van de JOVD, vraagt Van Rey, die altijd in grote BMW's rijdt, of hij ook weleens de snelheidslimiet overschrijdt. Het Kamerlid antwoordt dat hij wel 160 rijdt als hij 's nachts van Den Haag naar huis gaat – een afstand van tweehonderd kilometer. Enige tijd later maakt Van Rey een opmerking tegen Theo Joekes over zijn escapades met vrouwen. Per kerende post ontvangt Van Rey een exemplaar van de *Driemaster* van Joekes, waarin het verhaal over zijn rijgedrag vermeld staat. 'Ik vroeg nog aan Theo of dat kwaad kon, maar die zei: "Joh,

dat blaadje leest toch geen hond." Nou, even later stond het in *de Volkskrant*. Op de dag dat het kabinet viel, zei Andrée van Es nog in de Kamer: "Reiskostenforfait? VVD'ers hebben lak aan het milieu." Daar ben ik voor gestraft. Op de algemene ledenvergadering in Middelburg eind mei hebben ze me helemaal door de mangel gehaald. Een onverkiesbare plaats. Op de terugweg naar huis reed ik keurig 120, word ik met 140 ingehaald door die critici die zo tegen mij tekeergingen.' Als Joris Voorhoeve per 1 januari 1991 directeur wordt van Instituut Clingendael, stroomt Jos van Rey weer de fractie in, zestien maanden na zijn verbanning.

Het politieke leven van Van Rey heeft goeddeels in het teken gestaan van een niet-aflattende strijd tegen het CDA in het algemeen en tegen het CDA in Limburg in het bijzonder. Zijn ouders hebben een slagerijbedrijf in Roermond. Wanneer bekend wordt dat de familie op de VVD stemt (Jos wordt lid in 1964), vaardigt de bisschop in geheel Roermond het verbod uit om vlees en beleg bij slagerij Van Rey te kopen. In de jaren zestig is ruim 80 procent van de bevolking in de stad rooms-katholiek.

Bolkestein kiest een fractiebestuur (Dijkstal, Franssen, Korthals), maar voert ook minstens zo vaak overleg met een andere groep. Met deze laatste, dat wel schertsend het 'klasje van Bolkestein' wordt genoemd, bespreekt de fractieleider hoe de VVD herrie in de coalitie kan veroorzaken en hoe en waarmee zij de publiciteit kan halen. Deelnemers aan dit wekelijkse beraad zijn onder anderen Clemens Cornielje (voorlichter), Hans Hoogvorst (financieel beleidsmedewerker en tekstschrijver), Reny Dijkman (hoofdredacteur van het partijblad *Vrijheid en Democratie*) en later Ernst van Splunter (beleidsmedewerker en speechschrijver) en René Leegte, sinds 2010 zelf Kamerlid. Bolkestein: 'Ik had helemaal geen klasje, maar een groepje intimi met wie ik elke donderdagochtend de zaken doornam: kunnen we onrust stoken? We bakten daar de koek, verdeelden de taken, jij schrijft dit en jij schrijft dat. Een combinatie van wat we publicitair en beleidsmatig konden doen. Er zat geen Kamerlid bij.'

‘Het was meer happy hour op donderdagmiddag,’ zegt Leegte. Bolkestein nam met de voorlichters de media-aanvragen door, en welke fractieleden spreekbeurten van hem konden overnemen. Dat waren de nummers twee tot en met zes van de kandidatenlijst. Later, in de paarse tijd, verhuisde het naar de donderdagochtend’. ‘s Avonds immers, is er bewindspersonenoverleg voorafgaand aan de ministerraad van vrijdag.

De sfeer verandert snel. Bolkestein geeft veel ruimte voor discussie en hij dicht de kloof tussen de Groep van ‘82 en de anderen. Hij toont zich toegankelijker dan Nijpels en Voorhoeve. Ook met vroegere fractieleden die zijn vertrokken, houdt hij geregeld contact, met Frank de Grave bijvoorbeeld. Linschoten: ‘Al snel waren we een redelijk eensgezind en professioneel groepje, dat wist hoe de hazen liepen. Het werd weer leuk om in de vvd-fractie te werken. Op een gegeven moment durfden we ook tegen Frits te zeggen dat hij eens moest nadenken over een coalitie met de PvdA: “Maak nou eens een afspraak met Wim Kok en laat drie of vier mensen de mogelijkheden onderzoeken.” Dat moest achter strikt gesloten deuren. Dat het niet is gelekt, is wel heel bijzonder.’ Dit geheime overleg staat geheel los van de besprekingen in het zogenoemde Des Indes-beraad, waar Kamerleden van vvd, PvdA en D66 al sinds midden jaren zeventig enkele keren per jaar praten over vergezichten die liberalen en sociaal-democraten met elkaar verbinden. Echt bijzonder is het nu ook weer niet. Het is immers Frits Bolkestein die als demissionair minister van Defensie na de val van het tweede kabinet-Lubbers door *Elsevier Magazine* laat optekenen: ‘Het wordt tijd voor een coalitie PvdA-vvd.’ Het interview verschijnt op 13 mei 1989.

Er zijn maar weinigen in de vvd die in de jaren negentig niet weglopen met Frits Bolkestein. Los van wat hij op de Nederlandse politieke agenda weet te krijgen, is hij de man die de eenheid in de fractie terugbrengt. Zo voelt iedereen dat. Tijdgenoten die zich op de linkerflank van de partij manifesteren, zijn het lang niet altijd met hem eens, maar niemand ontkent zijn samenbindende kracht. Dat hij ook bij het electoraat aanslaat, ligt aanvankelijk niet voor de hand. Zijn toon klinkt geaffecteerd, maar

hij spreekt wel duidelijk en iedereen begrijpt wat hij zegt, een verademing vergeleken met premier Lubbers, wiens woorden en mysterieuze volzinnen in een mistbank lijken te hangen.

Jan Kees Wiebenga weet het plausibel te verwoorden waarom Bolkestein het grootste succes van de vvd wordt: 'Bolkestein heeft lef. Hij durfde standpunten in te nemen waarvan iedereen in de salons misschien zei: "Frits, dat kun je zo niet zeggen." Maar hij deed het, en zijn kracht was dat hij door zijn intellectuele statuur door niemand kon worden verbeterd. Hij had alle boeken gelezen, hij had alle filosofen gelezen. Er waren dus geen argumenten tegen hem in te brengen. Hij wist op elke aantijging een contra-argument aan te voeren. Hij is zonder enige twijfel samen met Oud in de jaren vijftig de man in de vvd met de grootste intellectuele denkkraft. Slechts eens in de vijftig jaar brengt een politieke partij iemand van dit gewicht voort. Hij was in de Tweede Kamer als fractievoorzitter de enige die Lubbers aankon. Lubbers was door niemand te verslaan, hij kende alle dossiers, was ook zeer intelligent. Kennelijk heeft het electoraat dat goed in de gaten gehad, dat Bolkestein hem aankon.' Bolkestein is in de jaren negentig de onbetwiste opinieleider in politiek Nederland.

In 1992 neemt de Tweede Kamer de uitbreiding met nieuwbouw in gebruik. De vvd krijgt haar kwartieren voorlopig in 'het hotel', het totaal verbouwde en gerenoveerde voormalige Grand Hôtel Central aan de Lange Poten. Het is een beetje een armoedige bedoening, zeker vergeleken met de huisvesting van het oppermachtige CDA. Dat zit met zijn 54 Kamerleden in het majestueuze gebouw van het vroegere ministerie van Justitie. Voor de liberalen is het een tijdelijke oplossing. Vier jaar later neemt de vvd haar intrek weer op de vertrouwde stek in de oudbouw achter en boven Binnenhof 1a. Fractievoorzitter Bolkestein heeft een bescheiden kamer. Verderop in de gang zit een lange jongeman met kaarsrechte rug achter een bureau in een soort bezemkast zonder daglicht. Hij is beleidsmedewerker Sociale Zaken en heeft zelf gevraagd om in afzondering te mogen werken. Hij wil liever niet met anderen op één kamer. Zijn naam is Geert Wilders.

Maart 1991. De VVD in debat over de Tussenbalans van minister Kok van Financiën. Rudolf de Korte reikt de fractievoorzitter munitie aan. VVD-ARCHIEF

In 1998 krijgt de fractie ook de tweede verdieping van Binnenhof 1a. De vroegere Handelingenkamer is dan verbouwd en gerenoveerd tot fractievergaderzaal. Met 38 zetels is het beneden te klein geworden.

Begin 1993 versiert de vvd-fractie bijna een kabinetscrisis. Premier Lubbers heeft Nederland ziek genoemd, want er zit nagenoeg een miljoen mensen in de wao en de Ziektewet wordt massaal gebruikt om baaldagen thuis door te brengen. Werkgevers en werknemers zien in de arbeidsongeschiktheidswet een geweldige mogelijkheid om goedkoop van overtollig personeel af te komen. Vadertje Staat betaalt de uitkering van 80 procent van het laatste salaris tot aan de pensioendatum. Het cda wil fors snijden in deze riante regeling, maar de PvdA vreest de toorn

van haar achterban en van de FNV. Er rolt een compromis uit, maar de leden van de PvdA pikken dat niet. De CDA-fractie heeft er genoeg van en zoekt toenadering tot de VVD. Dijkstal en Linschoten onderhandelen met hun christendemocratische evenknieën en bereiken een resultaat. Bolkestein geeft er zijn fiat aan, maar CDA-fractievoorzitter Elco Brinkman blaast het te elfder ure af. Lubbers en Kok dreigen met een breuk.

Met de verkiezingen van 1994 alweer enigszins in zicht, duikt Hans Wiegel op als mogelijke lijsttrekker. Frits Bolkestein: 'We schijven 1993. De kandidatenlijst voor de Kamer werd samengesteld, de koek werd gebakken. Wiegel stond er niet op; hij wilde ook niet. Het was onduidelijk wat hij precies wilde. Dat is altijd zijn tactiek geweest. Ik wilde wel weten wat hij wilde. Dus wij troffen elkaar in Hoog Catharijne. Ik was drie kwartier te laat door het een of ander. We hebben gepraat over van alles en nog wat. Daarna sprak ik met Clemens en ik zei hem dat ik niet het gevoel had gekregen dat Hans Wiegel iets wilde. Vervolgens ben ik op vakantie gegaan. Ik was niet aanwezig bij een bijeenkomst van het hoofdbestuur in juni waar een aantal kamercentrales had aangegeven Hans Wiegel terug te willen. Het hoofdbestuur heeft daar toen besloten dat hij moest worden gevraagd. Dat was verzet tegen mijn persoon, terwijl ik met vakantie was. David Luteijn heeft toen ingegrepen. Hij vond dat de peilingen goed waren. Hij heeft mij meteen telefonisch ingelicht. Maar niemand heeft tegen Hans gezegd: "Het gaat niet door."' "

In augustus laat Wiegel via een interview in *Elsevier Magazine* weten dat hij geen lijsttrekker wil worden, omdat 'allerlei mensen dan enorm gezichtsverlies lijden'. Op maandag 23 augustus – met twaalf graden en zware bewolking lijkt het wel herfst – treffen beide heren elkaar in het Haagse restaurant Le Bistrot, dezelfde locatie waar Hans Wiegel zestien jaar eerder zijn pact met Van Agt beklonk. 'Ik weet niet meer wie het initiatief nam voor dat etentje,' zegt Bolkestein, 'maar het was wel geestig. Wij zaten in een coupé en naast ons zat een tafel vol journalisten. We hebben weer over van alles gesproken, maar niet over wie er

lijsttrekker zou moeten worden. Ik dacht: ik wacht af. Wiegel begon er ook niet over. Toen we naar buiten gingen vroeg Maria Henneman [*NOS Journaal*] mij wat ik Wiegel had aangeboden. Ik had hem niets aangeboden. Toen was het over. Het was eigenlijk een misverstand tussen Hans Wiegel en mijn persoon.'

DE MYTHE VAN HET DES INDES-BERAAD

De totstandkoming in 1994 van het eerste paarse kabinet van PvdA (rood), vvd (blauw) en D66 is niet het gevolg of het resultaat van het geheimzinnige zogenoemde Des Indes-beraad. Hoewel de media in de jaren negentig, en ook nu nog, veronderstellen dat rechtse sociaaldemocraten en linkse liberalen met D66 in de aanhangwagen met hun informele besprekingen in het Haagse hotel Des Indes het cda uit de regering hebben verjaagd, is de werkelijkheid toch een andere.

In de vroege jaren '70 gaat het slecht met de JOVD, de jongerenorganisatie van liberale studenten. Ook D'66, die zo'n flitsende start maakt door in 1967 met zeven zetels de Tweede Kamer binnen te stormen, valt in 1972 terug. In Amsterdamse cafés komen ze elkaar tegen: de jonge bestuurders van de JOVD en de D'66'ers van het eerste uur onder wie Erwin Nypels, die van eind 1962 tot eind 1964 zelf JOVD-voorzitter is. De heren zijn het goed zat dat de drie confessionele partijen al sinds mensengeugenis de dienst uitmaken in Nederland, en daarbij wisselend gebruikmaken van de Partij van de Arbeid en de vvd als regeeringspartner.

In 1973 betreft de afdeling Amsterdam van de vvd een nieuw kantoor aan de Nieuwezijds Voorburgwal 288. De JOVD mag daar ook haar secretariaat vestigen. Een coryfee van welter verricht de openingshandeling van het naar hem genoemde 'Dirk Stikker Huis'. Voorzitter van de JOVD is Roy Lantain, wiens politieke carrière daarna beperkt blijft tot de gemeenteraad van Gouda. In dat kantoor vinden met de benen op tafel de eerste gesprekken plaats tussen JOVD'ers en leden van het eerste uur van D'66. Twee jaar later houdt Henk Korthals een toespraak op het JOVD-congres, waar Johan Remkes Ed Nijpels aflost als

voorzitter. 'Het verhaal van de oude Korthals deed ons als hoofdbestuur besluiten om politici van PvdA, D'66 en vvd bij elkaar te brengen. Er waren twee overwegingen voor: KVP en ARP en in iets mindere mate de CHU hadden een permanente spilpositie in de Nederlandse politiek en dus een onevenredig grote invloed, en in de tweede plaats ging het ons erom abortus en euthanasie te regelen. Er waren ook wel andere gespreksthema's aan de orde, maar het besef dat dit alleen maar kon buiten de confesionelen om was een heel belangrijke drijfveer. De vader van Benk was in het begin voorzitter. Gijs de Vries was er ook bij betrokken, mijn opvolger als JOVD-voorzitter en daarna ook Frank de Grave. Geertsema heeft het stokje van Korthals overgenomen. In het begin was het een heel beperkt gezelschap met Erwin Nypels, Huub Jacobse, Hein Roethof, Anneke Goudsmit en Erik Visser. We vergaderden aanvankelijk in Amsterdam. Later zijn we verkast naar Des Indes. Toen ik in 1993 in de Kamer kwam, bezocht ik de bijeenkomsten weer. Toen was het gezelschap behoorlijk uitgedijd.'

Jan Kees Wiebenga heeft zo'n vijftien jaar aan de besprekingen in het Des Indes-beraad deelgenomen, van 1977 tot 1994 – ongeveer. 'Het grappige is dat allerlei mensen nu beweren dat ze er destijds deel van uitmaakten, maar die heb ik er nooit gezien. Ik ben gebeld door Gijs de Vries, destijds voorzitter van de JOVD, waar we elkaar van kenden. Hij vertelde dat er zo'n gezelschap geformeerd was. Of ik ook mee wilde doen. Ik denk dat ik net lid van de Eerste Kamer was. Ik was toen burgemeester van Eelde, maar ik hoefde er niet apart voor naar Den Haag te gaan, dus dat werd gecombineerd met de Eerste Kamer.'

Tot begin jaren tachtig weten alleen de deelnemers van het bestaan af. De pers krijgt er geen lucht van. Dat verandert als het toenmalige weekblad *Accent* de primeur brengt. vvd en PvdA besluiten om de beide ondervoorzitters van de hoofdbesturen er als waarnemer bij te zetten. Dat zijn Leendert Ginjaar en Bram Peper. Ook Jan Pronk schuift aan. Wiebenga: 'Hij heeft mij een politieke les geleerd. Dat is het mooiste wat ik heb overgehouden aan Des Indes: de legitimatietheorie van Jan Pronk. Die zei dat

er geen coalitie van vvd, PvdA en D'66 mogelijk was zonder de goedkeuring van iemand zoals hij. Hij was van de linkervleugel in de PvdA. Hij zei zoets van: "Als de Hein Roethoffen het willen, dan gebeurt het niet. Alleen als mensen van mijn snit erachter gaan staan, legitimeren wij dat voor de achterban, en datzelfde geldt voor de vvd. Dat kan alleen als bijvoorbeeld iemand als Hans Wiegel daarachter gaat staan." Nu zou dat Bolkestein zijn, en die heeft het ook gedaan. Die legitimatietheorie haalde hij uit de internationale politiek. De opening naar China die Nixon gemaakt heeft, kon alleen tot stand komen doordat Nixon als rechts werd beschouwd. Hij kon zich in de ogen van het electoraat op dat gebied geen missers veroorloven. Zo is het in 1994 ook gegaan, want zoals bekend heeft Bolkestein die formatie een keer laten klappen. Alleen doordat Bolkestein dat deed, had de achterban het vertrouwen dat hij zijn ziel niet zou verkopen. Bolk zat niet in Des Indes en gaf er ook op af.'

Frank de Grave leidt de JOVD van 1978 tot 1980, en zit in de Tweede Kamer van 1982 tot 1990. 'Het Des Indes-beraad heeft een zekere mystiek gekregen, die groter is geworden dan de werkelijkheid. De JOVD had lange tijd het standpunt dat de dominantie van het CDA slecht was voor de vvd en voor de democratie. Zoals Bolkestein later zei: "Het is toch te gek voor woorden dat het CDA in Nederland langer aan de macht is dan de communisten in Rusland." De vvd mocht alleen meeregeren als het de dames en heren confessionelen behaagde om ons toe te laten. In de jaren tachtig is het beraad gerevitaliseerd toen de verhoudingen tussen vvd en CDA in het tweede kabinet-Lubbers verslechterden. Daar is naar mijn stellige overtuiging de basis voor Paars gelegd. In de jaren zeventig ging het een beetje op en neer. Als de vvd in de regering zat, gebeurde er weinig, zat de vvd in de oppositie, dan werd er weer meer beraadslaagd. Maar dat had, met alle respect, weinig materiële betekenis. Met de komst van de Groep van '82 kreeg het meer betekenis. We moesten toch eens iets doen tegen de overmacht. Het CDA-Kamerlid Joost van Iersel zei in die jaren: "We rule this country." Dat was de sfeer toen.'

Linschoten en De Grave, maar ook andere leden uit de der-

tiende fractie van de VVD, praten informeel, vrijblijvend en zeer vertrouwelijk met hun sociaaldemocratische collega's uit het parlement over toekomstige samenwerking. Het zijn de veranderende verhoudingen en de hartgrondige wens van liberalen én sommige PvdA'ers om het CDA eindelijk eens uit de regering te houden die in de zomer van 1994 leiden tot het eerste kabinet zonder partijen op christelijke grondslag sinds 1918. Daarbij speelt D66 weliswaar een cruciale rol, maar ook zonder deze partij was de wil aanwezig.

Ook Frits Bolkestein voert enkele gesprekken met Kok, meer om een beetje aan elkaar te ruiken, want de heren kennen elkaar eigenlijk niet. Frank de Grave: 'Als wethouder in Amsterdam en als lid van de commissie die het verkiezingsprogramma van 1994 had gemaakt sprak ik wel met Van Thijn over een mogelijk paars kabinet. Volgens Van Thijn hadden Kok en Bolkestein elkaar nog nooit gesproken. Het was best lastig om die twee bij elkaar te brengen. Kok zat nog in het kabinet, dus het moest wel op een plek waar niemand hen zou zien. We kwamen toen op mijn huis bij het Beatrixpark in Amsterdam-Zuid. Hoe ging dat? Nou, broodjes halen, vleeswaren, in de achterkamer met de vitrages dicht. Van Thijn en ik zijn een lange wandeling door het Beatrixpark gaan maken, terwijl Kok en Bolkestein elkaar bij mij thuis in de ogen keken.' Later zetten ze hun geheime ontmoetingen voort bij Van Thijn thuis, in de ambtswoning van de burgemeester aan de Herengracht.

Dick Dees weet niet beter dan dat Bolkestein aanvankelijk helemaal geen voorstander was van een coalitie met de PvdA. 'Dijkstal heeft wel het pad geëffend in de klimatologische sfeer. Hij had vooral goede contacten met Frans Leijnse, de vicefractievoorzitter van de PvdA. Die twee maakten ook teksten voor het regeerakkoord, bijvoorbeeld over jeugdhulpverlening.'

In de jaren zeventig is het nog volstrekt ondenkbaar dat de partij van Wiegel en de partij van Den Uyl iets met elkaar zouden kunnen hebben. Niettemin zijn Hein Roethof en Aad Kosto in het Des Indes-beraad gesprekspartners. Later worden zij afgelost door de nieuwe generatie met PvdA'ers als Jan van Zijl, Ad

Melkert en Flip Buurmeijer. De Grave: 'Met het CDA moest je ook op lokaal niveau voor elk dossier een compromis sluiten. Met de PvdA hield ieder zijn eigen herkenbare dingen. Het ging dus niet zeven keer door de wasmachine.'

Ook Nijpels en Hermans nemen in de jaren zeventig en tachtig deel aan het Des Indes-beraad in het voorname Haagse hotel. 'Degene die op dat moment in de oppositie zat, had altijd meer noten op zijn zang dan degene die in de regering zat. Als de PvdA in het kabinet zat, zeiden wij: "Wanneer vallen jullie nou eens om?" en als wij in de coalitie zaten, was het andersom. Maar in Des Indes zijn wel de persoonlijke verhoudingen gekweekt,' vertelt Hermans, die het conclaaf vooral ziet als een uitwisseling van wederzijdse standpunten buiten de politieke agenda om. Nijpels, nog geen fractievoorzitter, herinnert zich dat 'je er met opgetrokken kraag naartoe ging. De partijleiding wist ervan, maar eigenlijk was het not done om met de vijand te praten. Ik heb er vier keer deel van uitgemaakt'.

Het artikel dat Rudolf de Korte in 1974 in de partijkrant schrijft (zie hoofdstuk 2) met zijn pleidooi voor zakelijke samenwerking met de PvdA op lokaal niveau, is ingegeven door de omstandigheid dat socialisten en liberalen in de hoofdstad al vaker met elkaar tot afspraken zijn gekomen. 'Niet zo gek dat het Des Indes-beraad in Amsterdam is begonnen', zegt hij. Dees is niet bij het Haagse beraad betrokken, maar schuift wel aan als het over abortus of euthanasie gaat. Later, in de periode 1996 tot 1998, is hij voorzitter van het Pleinberaad. Dat is een groepje liberalen van vvd en D66 dat in horecagelegenheden aan en in de buurt van het Plein filosofeert over een fusie tussen de twee partijen. Gesprekspartners zijn Jan Hoekema en Bert Bakker. Het blijft een kleine exercitie, als opvolger van het Des Indes-beraad, dat dan geen bestaansrecht meer heeft.

De eerste paarse coalitie in Nederland komt in 1982 tot stand in het provinciebestuur van Groningen. Op gemeentelijk niveau heeft Wassenaar de primeur na de raadsverkiezingen in datzelfde jaar. Charlie Aptroot komt na die verkiezingen in de raad en wordt al snel fractievoorzitter: 'Ik wist niet wat ik meemaakte.

Ik wilde helemaal niet met links, maar het CDA was toen erg verdeeld.'

LANGS DE AFGROND NAAR PAARS

Begin 1994 maakt de vvd zich op voor de verkiezingen van 3 mei. Makelaar Harry Mens haalt weer eens het nieuws met zijn kandidatuur voor een verkiesbare plek op de lijst. Frits Bolkestein zet zijn gewicht in om dat te voorkomen. Hij categoriseert de vastgoedhandelaar als 'iemand die niet voor verkiezing in aanmerking behoort te komen'. Enkele weken daarna krijgt de lijsttrekker iedereen in links Nederland én het CDA op de kast met zijn uitspraak dat Nederland alleen nog asielzoekers uit Europa moet toelaten. Vluchtelingen van buiten Europa dienen te worden opgevangen in hun eigen regio. Tegenwoordig is dat een vrij normale uitlating, maar twintig jaar geleden wordt ze als racistisch aangemerkt. In de fractie vertoont zich een eerste haarscheurtje: Hans Dijkstal, de nummer twee, verklaart in *de Volkskrant* dat de discussie over dit onderwerp nog niet is afgerond en dat Bolkestein 'voor de muziek uit loopt'.

In de campagne stelt de vvd-leider klip en klaar dat zijn partij weer gaat regeren, samen met D66. Beide staan immers op forse winst in de opiniepeilingen. En die peilingen kloppen dit keer. De coalitie krijgt een onvoorstelbare dreun te verwerken: het CDA verliest twintig van zijn 54 zetels, de PvdA levert 12 fractiestoelen in en houdt er 37 over. De vvd maakt veel goed en komt met een winst van 9 op 31 zetels. D66 verdubbelt in omvang: van 12 naar 24. Nieuw in de Kamer zijn twee ouderenpartijen, die samen zeven zetels halen, en de Socialistische Partij van Jan Marijnissen met twee volksvertegenwoordigers.

Van Mierlo zet meteen de toon door uit te spreken dat D66 niet met het CDA in een kabinet gaat zitten. Nu CDA en PvdA hun meerderheid kwijt zijn, blijft feitelijk maar één mogelijkheid over: een combinatie van PvdA, vvd en D66. Koningin Beatrix benoemt de voorzitter van de Eerste Kamer, Herman Tjeenk Willink, tot informateur, met als opdracht de mogelijkheid van een dergelijke samenwerking te onderzoeken. Na een week rapporteert hij dat

Frits Bolkestein gekozen tot lijsttrekker voor de verkiezingen van 1994, geflankeerd door Frans Weisglas, Annemarie Jorritsma en Dick Dees. Hans Dijkstal is de man op de achtergrond. VVD-ARCHIEF

het inderdaad mogelijk is. Hierop stuurt de majesteit van elke partij een zwaargewicht het veld in om met de drie fractieleiders verder af te tasten of een regeerprogramma een haalbare zaak is. Voor Bolkestein had dit niet hoeven, omdat het tot extra veel gepraat zou leiden. Klaas de Vries (PvdA), Gijs van Aardenne en Jan Vis (D66) zijn zes weken bezig, maar komen er niet uit. Ze geven hun opdracht terug, omdat de vvd voor de jaren '95, '96 en '97 bijna zes miljard gulden extra wil snoeien in de sociale uitkeringen. Dat vinden PvdA en D66 te veel. Paars lijkt van de baan.

Bolkestein: 'Het punt was dit: Wim Kok wilde wel bezuinigen, maar alleen door het te versleutelen over de ministeries. Onderwijs zoveel procent, Defensie zoveel procent. Ik vond dat niet goed genoeg. Ik wilde het nominatim en seriatim aanwijzen. Dat is gebeurd in de tweede ronde. Het was hoog spel. Maar ik moest ook mijn achterban laten zien dat ik niet zomaar akkoord ging.'

Voor het eerst in de parlementaire geschiedenis bemoeit de Tweede Kamer zich met de formatiebesprekingen. Drie dagen nadat Bolkestein de onderhandelingen op zondag 26 juni had beëindigd, voelt de Kamer de drie informateurs aan de tand. Daar gaan Kok en Van Mierlo zo tekeer tegen de vvd-leider dat niemand nog gelooft in een kabinet zonder het CDA. Vooral de D66-voorman ziet zijn droom van een paars kabinet vervliegen. Vervolgens gaat Tjeenk Willink weer aan de slag, nu ook met Brinkman, maar dat leidt tot niets. Beatrix neemt dan een opmerkelijk besluit: ze vraagt Wim Kok als aanvoerder van de grootste fractie om een ontwerpregeerakkoord te schrijven en dat vervolgens voor te leggen aan de vier grootste partijen in de Kamer. Drie weken later, op maandag 25 juli 1994, ontvangen de vier fracties een stuk van zestig pagina's. Bolkestein vindt het een hoop geneuzel en ook de fractie staat niet te juichen. Het wordt een van de spannendste weken uit het politieke leven van Frits Bolkestein, maar hij blijft uiterlijk de rust zelve. Het CDA wil ook meer bezuinigingen; het is dus de vraag voor wie Kok kiest. Op donderdagavond, na een reeks nieuwe besprekingen met Wal-lage (staatssecretaris van Sociale Zaken en waarnemend fractievoorzitter) en Kok, gaat de vvd-onderhandelaar naar huis met het gevoel dat het spel gespeeld is en er toch een kabinet van PvdA met CDA en D66 komt. Maar daarvoor moet Van Mierlo omgaan en dat doet hij niet. Op vrijdag 29 juli krijgt Bolkestein een belletje van Kok: het wordt Paars.

Nog dezelfde dag benoemt Paleis Noordeinde hem tot formateur. Twee weken later is het regeerakkoord klaar; de fractie leest en bespreekt het tot middernacht. Er is veel kritiek, maar Bolkestein stelt dat er nu water bij de wijn moet. Je kunt niet alle liberale beginselen een-op-een in een regering met de Partij van de Arbeid inbrengen. Op zaterdag 13 augustus gaat de fractie unaniem akkoord; alleen Rudolf de Korte heeft twijfels. Hij verwacht dat de leden van de vvd het niet zullen pikken dat ze met de PvdA in een regering stapten. 'Nou, dat bleek mee te vallen. We gingen van 31 zetels in 1994 naar 38 zetels in 1998. Zetels winnen vanuit de oppositie kan iedereen, maar de test is om zetels

te winnen als je geregeerd hebt. Dat is sinds de oorlog maar één keer voorgekomen en dat was toen', merkt Bolkestein terecht op.

Al in mei '94 weet Bolkestein dat hij geen minister wil worden in een nieuwe regering. Informatieur Van Aardenne suggereert hem om vicepremier te worden op het ministerie van Justitie. Dan kan hij werk maken van het asielzoekersprobleem. Maar de fractieleider wil geen tweede Van Aardenne of De Korte worden. Het afbreukrisico in het kabinet is groter dan in de Kamer, zeker als je niet de grootste partij vertegenwoordigt. Bovendien wil hij zijn handen vrij houden om de regering te kunnen bekritisseren op zaken die niet in het regeerakkoord zijn afgesproken. Bolkestein draait het om. Hij vraagt Van Aardenne om weer het kabinet in te gaan, nu als minister van Financiën. De voormalige vicepremier wil niet; hij moet dan al zijn commissariaten inleveren. Ook is hij niet meer zo fit. Een jaar later overlijdt Van Aardenne aan een spierziekte. Hij wordt 65 jaar.

Benk Korthals, in 1994 penningmeester van de fractie: 'Bolkestein had voor elke functie in het kabinet twee of drie kandidaten op zijn lijstje, en zeker in de tweede periode had hij dat al twee jaar van tevoren. Hij sprak daar nooit met iemand over en hij heeft ook nooit toezeggingen gedaan. Hij had een goede band met Dijkstal, met mij en vooral met Hoogervorst. Ook wel met Jorritsma en Cornielje, maar daar was iets meer afstand. Het was niet zo dat hij ons gezamenlijk betrok bij de besprekingen over Paars.'

Voor Financiën heeft Bolkestein inderdaad drie namen in gedachten. Na Van Aardenne vraagt hij twee anderen, die ook niet willen. Hans Hoogervorst, zojuist als Kamerlid beëdigd, heeft een idee: de directeur van het Centraal Planbureau, Gerrit Zalm, is bepaald niet het prototype van een ambtenaar en heeft een goed inzicht in de rijksbegroting. Bovendien is hij sinds 1986 lid van de vvd. Het blijkt een gouden greep.

Op maandag 22 augustus staat Paars op de trappen van Paleis Huis ten Bosch. De vvd heeft evenals de PvdA vijf ministers. Behalve Zalm zijn dat Dijkstal (Binnenlandse Zaken, vicepremier), Voorhoeve (Defensie), Jorritsma (Verkeer en Waterstaat) en

Van Aartsen (Landbouw, Natuurbeheer en Visserij). Uit de fractie schuiven twee leden door naar een staatssecretariaat: Robin Linschoten komt op Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Erica Terpstra gaat naar Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Burgemeester Gmelich Meijling van Den Helder wordt staatssecretaris van defensie en Michiel Patijn, de secretaris-generaal van Defensie, verhuist naar Buitenlandse Zaken, waar hij de portefeuille Europa krijgt.

Johan Remkes, die eind 1993 Groningen verlaat voor de opengevallen plaats van Nel Ginjaar in de fractie, is een graag gezien Kamerlid in Nieuwspoor. Hij geeft vaak informeel uitleg over hoe zaken in elkaar steken. Tevens bouwt hij zo een vertrouwensband op met journalisten. Als de lange, magere verschijning met zijn pokerface en onafscheidelijk shagje de bar van het perscentrum betreedt, zegt een van de kelner-barkeepers: 'Kijk, daar hebben we Clint Eastwood weer.' Zelf zegt hij: 'De ervaringen met het CDA en de val van het kabinet in 1989 waren wel relevante achtergrondmuziek voor het ontstaan van Paars, plus dat Bolkestein als representant van de rechtervleugel van de VVD het zich makkelijker kon veroorloven om met de PvdA in zee te gaan dan iemand die als representant van de linkervleugel bekendstond.'

Terugkijkend op de formatieonderhandelingen in de zomer van 1994 zegt toenmalig Amsterdams wethouder De Grave: 'Voor Bolkestein was het niet gemakkelijk. Hij had net een enorme veldslag achter de rug met Hans Wiegel over de macht in de VVD. Frits Bolkestein was toen nog niet onaantastbaar. Hij had een moeilijke start in 1990. En Wiegel had plannen. Algemeen bekend was dat hij allerlei partijgenoten had gemobiliseerd, kamercentralevoorzitters wilden hem lijsttrekker maken. Bolkestein had rekening te houden met de rechtervleugel. De Korte zag er niets in. *De Telegraaf* ook niet, die dag in dag uit campagne voerde tegen Paars. Politiek commentator Kees Lunshof was openlijk voor het CDA. Hoe objectief kun je zijn? Karakterologisch waren Kok en Bolkestein niet twee mensen die elkaar in de armen vielen. Maar Van Mierlo weigerde met zijn 24 zetels om het CDA aan

een meerderheid te helpen. Hij wilde alleen maar praten over Paars, dus hij heeft Kok en Bolkestein gedwongen. Van PvdA-mensen heb ik begrepen dat Kok toch voor Paars koos, omdat veel partijleden, zelfs uit vakbondskringen, niet meer met het CDA in zee wilden, nadat Frits op die zondag de stekker eruit had getrokken. Ik heb erbovenop gezeten.'

Kort voor Kerstmis fluit de vvd-fractie haar voorzitter en haar buitenlandwoordvoerder Frans Weisglas terug. Als het kerstrees nadert, behandelt de Tweede Kamer nog even snel van alles en nog wat dat is blijven liggen. Soms kunnen de gemoederen dan hoog oplopen. Parlementariërs draaien met gemak werkweken van zestig à zeventig uur. Een ongelukje zit dan in een klein hoekje.

De minister van Buitenlandse Zaken heeft een visum verstrekt aan de Indonesische militair van Nederlandse afkomst Poncke Princen voor een bezoek aan zijn kleinkinderen. De man is in 1948 overgelopen naar het bevrijdingsleger van Soekarno, nadat hij wegens desertie in Nederland al in de gevangenis had gezeten. Later wordt hij lid van het Indonesische parlement en belandt weer in de cel wegens kritiek op de regering in Jakarta. De Nederlandse ambassade in Djakarta heeft Princens visumaanvraag afgewezen, maar het ministerie in Den Haag besluit anders; om humanitaire redenen mag hij wel komen. Bolkestein laat Van Mierlo na overleg met Weisglas weten geen bezwaar te hebben tegen de privéreis van Princen naar Nederland. Maar de volgende dag verandert dat. In de kranten zegt de voormalige deserteur en overloper dat hij de visumverlening beschouwt als eerherstel. Dat gaat de vvd-fractie te ver. Het partijbureau en de fractie krijgen boze telefoontjes en brieven van oud-strijders. Weisglas moet nu het nieuwe standpunt verwoorden en dient in een door hem aangevraagd spoeddebat een motie in met het verzoek om het visumbesluit in te trekken. PvdA en D66 hebben geen enkel probleem met de visumverlening. De motie wordt dus verworpen en Weisglas lijdt gezichtsverlies.

Het gaat beter dan ooit met de vvd. In maart 1995 zijn de verkiezingen voor provinciale staten. Voor het eerst in de geschiedenis zijn de liberalen de grootste politieke stroming in Nederland. Vertaald naar verkiezingen voor de Tweede Kamer zou de vvd 44 zetels halen – een ongekend record. De kiezers stemmen niet op onbekende provinciale politici, maar op Bolkestein.

Diezelfde maand doet het nieuwe fractielid Jan Rijkstra van zich spreken. Hij heeft de portefeuille Vreemdelingenbeleid en lanceert het idee om allochtonen te spreiden over het land om gettovorming in de grote steden te voorkomen. En weer loeit een lawine van links Nederland over de liberale fractie, van wie sommigen nu ook de wenkbrauwen fronsen. Rijkstra (39) is gymnastiekdocent en zit in de gemeenteraad van Meppel als hij in mei 1994 naar Den Haag komt. In de partijkrant verschijnt een vraaggesprek, waarin hij zegt dat de vvd beperking van immigratie voorstaat, want dan kan 'de integratie worden bevorderd en de criminaliteit krachtig worden bestreden'. Ai, wie legt hier welke link? De dag na verschijning van het blad stuurt hoofdredacteur Reny Dijkman een persbericht naar de media waarin zij uitlegt dat Rijkstra op de drukproef het woord 'criminaliteit' heeft veranderd in 'discriminatie', maar dat deze wijziging door een redactionele fout de drukpers niet heeft gehaald. Diezelfde dag is er in de Kamer een spoeddebat over het vreemdelingenbeleid, omdat Bolkestein heeft gezegd dat Nederland veel meer asielzoekers opneemt dan andere Europese landen, en dat dus een halt moet worden toegeroepen aan de stroom vreemdelingen. PvdA en D66 vinden dat hij te ver gaat. Bolkestein moet toezeggen dat hij over dit onderwerp voortaan eerst overlegt met zijn collega-fractievoorzitters Wallage en Wolffensperger. Aan een scherper toelatingsbeleid heeft hij op dat moment geen behoefte.

Kort voor het zomerreces debatteert het parlement over uitlatingen van Bolkestein op een partijbijeenkomst in Bussum. Daar zegt hij dat Nederland zijn troepen moet weghalen uit Bosnië en dat een andere NAVO-lidstaat onze plek maar moet innemen. Het infanteriebataljon van luitenant-kolonel Karremans zit al meer

dan drie jaar in de heksenketel op de Balkan. Bolkestein voorziet ellende, omdat noch de VN, noch de NAVO een deuk in een pakje boter kan slaan. Het Bosnisch-Servische leger van generaal Mladić gaat gewoon zijn gang.

PvdA en D66 zijn het niet met de VVD eens. Ze wijzen op de Nederlandse taken binnen NAVO-verband en verwijten Bolkestein dat hij zich laat leiden door sentimenten in de maatschappij. Twee weken later loopt Mladić over Dutchbat heen en worden er tussen de 7000 en 8000 (moslim)mannen uit Srebrenica vermoord. Benk Korthals: 'Zelf heb ik nog tegen onze inzet op de Balkan gestemd met Hans Dijkstal en Sari Heemskerck. Ik heb toen al gezegd dat onze militairen als ratten in de val zouden lopen. Nou, dat is dus gebeurd.'

Begin 1996 verschijnt het rapport van de parlementaire-enquêtecommissie Opsporingsmethoden IRT. Er zijn dan al de nodige 'slachtoffers' gevallen. Hans Dijkstal dient in 1994 een motie in waarin hij vraagt om een parlementair onderzoek naar de opsporingsmethodieken van de recherche. Aanleiding is de omstandigheid dat de Amsterdamse politie uit het interregionale opsporingsteam van Noord-Holland en Utrecht treedt, omdat daar dingen gebeuren die het daglicht niet verdragen. In de hoop 'grote vissen' te vangen laat de recherche grote partijen soft- en harddrugs het land binnen komen. Die worden in het illegale circuit verkocht onder toezicht oog van de politie Haarlem. In mei 1995 – het kabinet is al demissionair – treden de ministers Hirsch Ballin en Van Thijn af na een motie van GroenLinks, VVD en D66. Ze hebben ruzie met elkaar, waardoor er niets meer uit hun handen komt. De stemming was kantsje boord (61-59), maar wordt beslist in het voordeel van de Kamer, doordat twee fractieleden van de VVD spoorlags van tv-opnamen in Limburg naar de vergaderzaal in Den Haag komen, terwijl twee PvdA-Kamerleden wel doorgaan met het televisiespelletje *Sterrenslag*.

Hoewel minister Sorgdrager (D66, Justitie) in de afwikkeling van de IRT-affaire de nodige steken laat vallen, houden VVD en PvdA haar telkens op sterk aandringen van Van Mierlo en Wolf-

fensperger de hand boven het hoofd. Eén keer gaat het bijna mis. Bouterse, die zich heeft ontwikkeld tot een regionale drugsbaron, kan in Brazilië worden opgepakt en uitgeleverd aan Nederland. Maar Sorgdrager moet van Van Mierlo het Openbaar Ministerie een halt toeroepen en de arrestatie afblazen. De Kamer staat op haar achterste benen. Van Mierlo wil de toch al niet beste verhouding met Suriname niet nog meer belasten, heet het officieel. Frans Weisglas zegt in de media dat Van Mierlo zich nooit met de zaak had mogen bemoeien. Hij weet dan al dat in de ministerraad Dijkstal en Voorhoeve zich kritisch hebben uitgelaten richting de D66-leidsman. Op woensdag 27 augustus 1997 knalt de coalitie bijna uit elkaar. D66 is de enige fractie die Van Mierlo steunt. Die dreigt met een kabinetsbreuk. De drie fractievoorzitters van de coalitie worden bij premier Kok in het Torentje verwacht. Na veel vijven en zessen slikt Bolkestein de vvd-kritiek op Van Mierlo in, nadat Wallage dat al eerder had gedaan. Een kabinet laten vallen om Desi Bouterse, dat kan natuurlijk ook niet. Een jaar later wordt bekend dat Van Mierlo tot drie keer toe de arrestatie van Bouterse in Brazilië heeft tegengehouden – een officier van justitie klappt uit de school. Dan is het kabinet demissionair (juli 1998) en heeft de politiek iets anders aan haar hoofd.

In september 1996 komt het actualiteitenprogramma *Netwerk* met de primeur dat Frits Bolkestein heeft geprobeerd om minister Els Borst (D66) van Volksgezondheid te beïnvloeden ten faveure van het farmaceutische concern Merck Sharp & Dohme (MSD). De vvd-leider is commissaris bij die onderneming. Hij schrijft haar brieven over toelating van medicijnen op de Nederlandse markt en krijgt een gesprek met een directeur-generaal van het departement. De ambtenaar veronderstelt dat hij met de fractievoorzitter van de vvd praat; Bolkestein zit er als commissaris van de pillenfabrikant. De secretaresse van de minister is familie van Fons de Poel van de KRO en zo gaat het balletje rollen. Bolkestein: 'Fons de Poel heeft proberen uit te zoeken of ik een bankrekening had in Zwitserland – klinkklare onzin. In mijn appartement in Den Haag werd ik gebeld door de secretaris-generaal Finan-

ciën die mij op korte termijn wilde spreken. Daar gekomen werd ik geconfronteerd met de directeur van de FIOD, die uit Haarlem was gekomen. Ze hadden via via gehoord van Fons de Poel dat ik een Zwitserse rekening zou hebben. Nonsens.'

Op het moment van de uitzending zit Bolkestein op Cyprus. De vvd belt hem daar, maar hij vindt het niet nodig om meteen terug te vliegen naar Schiphol. Op zaterdag 14 september staat er een 'Chinese Muur van fotografen en cameramensen' op de luchthaven wachten. De vvd-leider wordt onthaald als een internationale popster. Hij verklaart altijd een scheiding te hebben aangehouden tussen zijn politieke werk en zijn commissariaat. De Kamer debatteert met hem op 2 oktober. Om alle schijn van belangenverstrengeling te vermijden kondigt Bolkestein aan zijn functie bij MSD neer te leggen totdat duidelijk is wat Kamerleden wel en niet mogen in de sfeer van bijverdiensten. De zaak gaat uit als een nachtkaars.

Een maand later kan de vvd-fractie niet voorkomen dat haar staatssecretaris van Sociale Zaken, Robin Linschoten, het vertrouwen verliest van de coalitiegenoten. Het gaat over de Ziektewet, die hij volledig 'naar de markt' wil brengen. Dat lukt, maar hij blijkt kritische rapporten van het College van Toezicht Sociale Verzekeringen niet tijdig aan de Kamer ter beschikking te hebben gesteld. Dat nemen PvdA en D66 hem kwalijk. Als het eropaan komt, eist hij onvoorwaardelijke steun van de regeringsfracties, maar die blijft uit. Hij houdt de eer aan zichzelf en treedt midden in het debat af. In de ogen van Bolkestein is Linschoten een held, want hij houdt zich aan het Carrington-principe, dat inhoudt dat een bewindspersoon aftreedt zodra hem iets te verwijten is, ook als hij er zelf niets aan kan doen.

Bolkestein stelt in het debat over de parlementaire enquête Bouwsubsidies (april 1988) dat ministers en staatssecretarissen zich niet moeten verschuilen achter hun ambtenaren als het parlement ernstige kritiek heeft. 'Ruud Lubbers wilde het niet zo nauw nemen met aftreden. Ik was tegenstander van ambtenaren-zelfbestuur. Dat krijg je als zij in de vuurlinie van bewindspersonen gaan liggen. Dat wilde ik voorkomen. Bewindslieden hoeven

niet alles te weten. Daarom hield ik vast aan het Britse principe van lord Carrington. Ik formuleerde dat als volgt: de minister van Defensie is verantwoordelijk voor elke stap van iedere soldaat. In Nederland heeft men moeite met aftreden. Van Aardenne heeft na lang aarzelen besloten om niet af te treden en verder te gaan als aangeschoten wild. Daartegenover stel ik Robin Linschoten. Die deed het wel in 1996. Men zit hier veel te veel vast aan het kussen. Ik heb er ook het Zegering Hadders-principe op losgelaten: als een motie of standpunt het toch niet haalt, kun je net zo goed voor stemmen. Daar heb ik mij sterk tegen verzet. Dat heb ik verboden.'

In januari 1998 zegt Bolkestein in *NRC Handelsblad* dat de vvd tegen deelname van Italië aan de Europese Monetaire Unie is, omdat de overheidsfinanciën er een puinhoop zijn. Twee maanden daarna bepleit hij uitstel van de monetaire unie om zwakke landen de tijd te geven hun begrotingen op orde te brengen. Het mag niet baten. PvdA en D66 willen van geen uitstel weten. Eind maart gaat het kabinet akkoord met Italië als deelnemer.

In diezelfde week beweert *Vrij Nederland* dat het aspirant-Kamerlid Hans van Baalen in zijn studententijd nazisymptomieën koesterde. Alle media duiken er als aasgieren op en tv-rubriek *Netwerk* weet te melden dat Van Baalen als puber van zestien jaar de rechts-extremistische Joop Glimmerveen van de Nederlandse Volksunie in een brief heeft bejubeld. Van Baalen ontkent alle aantijgingen. Hij is chef van de verkiezingscampagne van de vvd, die op 6 mei (de verjaardag van Gerrit Zalm) een daverende overwinning oplevert. Maar hij legt die taak neer om zich te kunnen concentreren op zijn rehabilitatie. Die komt, maar dat duurt nog even. Fractielid en oud-voorlichter Clemens Cornielje leidt de campagnekaravaan gedurende de laatste weken. Van Baalen staat als nummer 29 op de kandidatenlijst, dus verkiesbaar gezien de gunstige peilingen. Maar hij besluit na de verkiezingen voorlopig niet in de fractie te gaan zitten omdat eerst de lucht geklaard moet zijn. De vvd-leiding vraagt dan aan de Raad van State te onderzoeken of de beschuldigingen kloppen. Drie 'wijze

mannen' – Polak (vvd), Kosto (PvdA) en Vis (D66) – duiken erin en stellen vier maanden later vast dat de verdachtmakingen elke grond missen. Hans van Baalen wordt volledig 'vrijgesproken'. Toch duurt het nog bijna een jaar voor hij zijn plaats in de fractie kan innemen. Dat gebeurt in september 1999. Frits Bolkestein vertrekt dan naar Brussel waar hij lid wordt van de Europese Commissie.

PAARS II

Ruim voor de verkiezingen van 1998 is duidelijk dat de paarse coalitie haar meerderheid in het parlement behoudt. Wel staat D66 er slecht voor. De partij heeft haar blazen van politieke vernieuwing en transparantie niet in daden kunnen omzetten. Bovendien wijst Van Mierlo (66) de ook niet meer zo piepjonge Els Borst (66) als nieuwe lijsttrekker aan. Van de 10 zetels die zij verliest, gaan er 7 naar de vvd, die met 38 fractieleden een *all time high* bereikt. De PvdA van premier Kok doet het nog beter. Zij wint 8 zetels en krijgt er 45. Het CDA kalft verder af naar 29 zetels (-5).

De succesvolle leider van de liberale fractie: 'We hadden zelfs bijna 39 zetels. Ons standpunt over migranten zal zeker een rol hebben gespeeld. Maar dat was niet alles. Ik heb een snaar geraakt bij het electoraat. En het is niet makkelijk vast te stellen wat die snaar was. Misschien ook Srebrenica. Twee weken voordat het daar misging, heb ik gezegd dat we weg moesten. We zaten er al te lang. Dat soort dingen helpt ook. Ik heb in mijn eentje getracht Italië buiten de muntunie te houden. Al die dingen tellen op.' Meer in het algemeen geldt dat de dualistische opstelling van Bolkestein jegens het kabinet hem zeker helpt. Hij bepaalt in de periode 1990-1998 voor een belangrijk deel waar het over gaat in de politiek.

Twee maanden na de verkiezingen kondigt Bolkestein aan dat hij de nieuwe fractie niet zal leiden. Hij heeft dan al een afspraak gemaakt met Wim Kok. Hij wil naar de Europese Commissie, die in 1999 nieuw aantreedt. Om zijn handen wat vrijer te maken, wil hij een nieuwe fractievoorzitter aanwijzen: 'Ik had de keuze

tussen Dijkstal en Jorritsma. Of Korthals. Misschien had ik er beter aan gedaan toch Korthals te kiezen, maar ik wist toen niet dat Dijkstal het niet aankon. Die twee andere functies had hij goed gedaan, hoewel hij beter was als vicepremier dan als minister van Binnenlandse Zaken met dat eeuwige gedonder over meer politieagenten waar hij maar niet mee voor den dag kwam. Maar ik wilde absoluut iemand die minister was geweest.'

Korthals weet nog dat Bolkesteins opvolging al in 1997 ter sprake kwam, in zeer beperkte kring. De fractievoorzitter bespreekt het met Korthals Altes (voorzitter van de Eerste Kamer) en met Benk Korthals, die vicefractievoorzitter is. De laatste ziet Bolkestein aarzelen: wel of niet Dijkstal? Zelf kwam hij ook in aanmerking, hoewel het ontbreken van ministeriële ervaring hem op dat moment minder geschikt maakte. Vier dagen voordat het tweede kabinet-Kok wordt beëdigd, kiest de vvd-fractie Hans Dijkstal op instigatie van Bolkestein tot haar nieuwe voorzitter en Clemens Cornielje tot zijn rechterhand. Niet iedereen vindt hen de juiste keuze voor het (vice)voorzitterschap. Vooral Dijkstal staat bekend als een representant van de linkerflank in de partij, het tegenovergestelde van Bolkestein. Het is dus maar de vraag of de electorale successen van de afgelopen jaren kunnen worden gecontinueerd, denken de tegenstanders zonder dat te ventileren.

Eén fractielid moet behoorlijke toeren uithalen om op tijd in de vergadering te zijn waarin Bolkestein aankondigt dat hij de fractie niet meer zal leiden. Henk Kamp is met zijn gezin op vakantie in Griekenland. Ze maken een zeiltocht in de buurt van Korfoe. Het is het laatste jaar dat de kinderen meegaan op vakantie. In een haventje krijgt Kamp bericht op zijn mobiele telefoon dat hij onmiddellijk terug moet naar Den Haag voor een extra fractievergadering. Het gezin vaart naar een eilandje in de buurt en Kamp gaat met de veerpont terug naar de wal; vrouw en kinderen blijven achter op de zeilboot. Ze zijn dan net twee dagen in Griekenland. Henk neemt de trein naar Athene en moet zo ongeveer heel Griekenland door. Aan de rand van de hoofdstad moet hij uitstappen: er is een staking. Hij regelt een taxi naar de

luchthaven en boekt de eerste vlucht met de KLM naar Schiphol. Dat moet in de businessclass, want economy is vol. 'Nou, mooi niet. Zit ik in de businessclass, is de economy achter mij halfleeg.' Maar goed. Enkele uren later landt hij in Nederland, neemt de trein naar Den Haag en arriveert drie kwartier voor aanvang van de spoedzitting op het Binnenhof. 'Bolkestein opent de vergadering en zegt meteen: "Dames en heren, ik treed terug als uw fractievoorzitter en stel u Hans Dijkstal voor als mijn opvolger. Zijn daar bezwaren tegen? Nee? Dan sluit ik de vergadering!" Zo ging dat dus. Kon ik weer terug naar Griekenland en was ik vierehalve dag onderweg geweest. Ik weet niet hoe dat nu gaat, maar toen moest je aanwezig zijn. Daar werd niet over gepraat. Dat hoorde erbij.'

Op dinsdag 19 mei komt de nieuwe fractie voor het eerst bijeen. Het is een bewolkte dag, de zon laat zich nauwelijks zien. Behalve de demissionaire bewindspersonen zitten er acht nieuwe gezichten tussen. Dat zijn Willibrord van Beek, lid van gedeputeerde staten in Noord-Brabant, Jan Geluk, een ondernemer uit Zeeland, Atzo Nicolai, secretaris van de Raad voor Cultuur, Jacques Niederer, een ambtenaar van het ministerie van Justitie met politieke ervaring in de gemeenteraad van Bergen op Zoom, Gert-Jan Oplaat, mede-eigenaar van een agrarisch bedrijf en raadslid in Markelo, de in Turkije geboren en in Vlaardingen opgegroeide Fadime Örgü van de Nederlandse Moslim Omroep, Patricia Remak, wethouder van stadsdeel Amsterdam-Zuidoost en al snel oogappel van Hans Dijkstal, en last but not least Frans Weekers uit Weert, die daar een advocatenpraktijk voert en in de gemeenteraad zit. Vijf jaar eerder was Weekers in de Kamer al de medewerker van Jos van Rey.

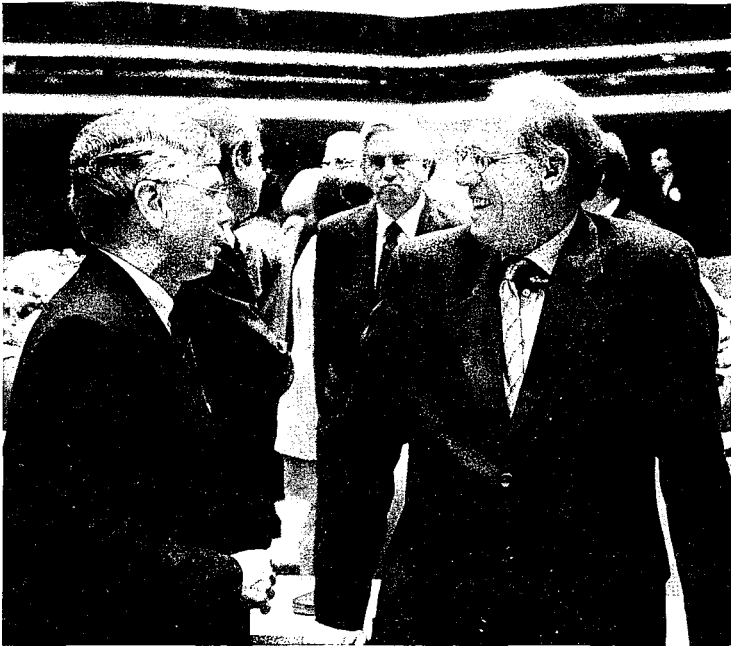
Eind augustus, als het tweede kabinet-Kok van start gaat en een aantal leden van de fractie doorstroomt, komen er nog zes nieuwelingen bij: Eric Balemans, een defensiespecialist en voormalig JOVD-voorzitter, Stef Blok van de ABN AMRO bank, Philip Brood, een jurist uit Leiden die in april 2000 op 35-jarige leeftijd plotseling overlijdt terwijl hij achter zijn bureau zit, Els Meijer uit de gemeenteraad van Deventer, Thijs Udo, beleidsmedewer-

ker bij MKB-Nederland, en Geert Wilders, die dan al acht jaar als beleidsmedewerker Sociale Zaken voor de fractie werkt.

Intussen verloopt de formatie van het tweede paarse kabinet iets stroeвер dan vier jaar eerder. D66 is voor een Kamermeerderheid niet meer nodig, maar PvdA en vvd staan nog te ver van elkaar af om het samen te proberen. De sociaalliberalen voelen dat goed aan en maken er gebruik van door te overvragen. De informateurs Kok, Borst en Zalm hebben ruim twee maanden nodig om samen met de drie fractievoorzitters een conceptregerakkoord te componeren. Er komt een volledig dichtgetimmerd regeringsprogramma van 113 bladzijden. Behalve de PvdA hebben op links ook sp (+3) en GroenLinks (+6) flink gewonnen; de vvd wil voorkomen dat haar sociaaldemocratische coalitiepartner straks de oren misschien te veel laat hangen naar de linkerzijde van de Kamer.

De fracties gaan op 18 juli akkoord, waarna Wim Kok aan zijn volgende kabinet kan sleutelen. Dat pakt gunstig uit voor de vvd, omdat D66 gezien de veranderde, getalsmatige verhoudingen, moet afzien van drie ministersposten. Ze krijgt er twee plus een nieuwe zonder portefeuille: Grote Steden- en Integratiebeleid. Zo halen de liberalen Buitenlandse Zaken (Jozias van Aartsen) en Economische Zaken (Annemarie Jorritsma) binnen. De vier andere vvd-ministers zijn Gerrit Zalm (Financiën), Frank de Grave (Defensie), Loek Hermans (Onderwijs) en Benk Korthals (Justitie). De fractie levert vier staatssecretarissen: Hans Hoogervorst (Sociale Zaken en Werkgelegenheid), Johan Remkes (VROM), Monique de Vries (Verkeer en Waterstaat) en Henk van Hoof (Defensie). Jorritsma wordt vicepremier evenals Els Borst.

Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan raakt president Clinton ernstig in opspraak omdat hij een affaire zou hebben gehad met een stagiaire in het Witte Huis. Het kost hem bijna de kop, maar hij bijt stevig van zich af en begin 1999 wordt hij vrijgesproken van meened. Beroemd wordt zijn ontkenning 'Ik had geen seksuele relatie met die vrouw'. In Jakarta treedt president

Frits Bolkestein bij zijn afscheid als Kamerlid, 21 september 1999. Op de voorgrond Jan te Veldhuis met fractieleider Dijkstal. VVD-ARCHIEF

Soeharto af na een volksoproer tegen verhoogde energieprijzen. Er vallen honderden doden. Zijn vicepresident Habibi neemt het over. In San Francisco lanceren twee studenten van de Stanford Universiteit een zoekmachine op internet, die de wereld verovert. Larry Page en Sergey Brin noemen hun bedrijfje Google Incorporated. De Dikke Van Dale heeft het woord 'googelen' inmiddels opgenomen. In het Haagse Gemeentemuseum presenteert de directie een schilderij van Piet Mondriaan, dat hij nooit heeft afgemaakt. De Nederlandse Staat heeft *Victory Boogie Woogie* voor 40 miljoen dollar gekocht van een particulier in de Verenigde Staten.

Op 4 oktober 1992 stort een vrachtvliegtuig van het Israëli-sche El Al op een flatgebouw in de Bijlmermeer. Het leidt jaren later tot een parlementaire enquête, omdat er sterke geruchten

zijn dat het toestel een geheimzinnige lading vervoerde, die lijkt te leiden tot gezondheidsklachten bij overlevenden in de buurt. In april 1999 komt de enquêtecommissie met haar bevindingen. Die zijn niet mals. De regering heeft er een zootje van gemaakt, is kort samengevat de kritiek, die zich vooral richt op premier Kok en zijn beide vicepremiers Jorritsma en Borst. Het vvd-lid van de enquêtecommissie, de als integer bekendstaande Defensie-woordvoerder Theo van den Doel, distantieert zich van de conclusies en vooral van de mediashow die commissievoorzitter Meijer (CDA) ervan maakt. Van den Doel schrijft een brief aan Kamervoorzitter Jeltje van Nieuwenhoven, waarin hij de werkwijze en het gedrag van zijn collega's hekelt. Hij vindt dat Meijer partijpolitiek bedrijft en geen spoor van objectiviteit aan de dag legt.

Het finale debat over de Bijlmerramp loopt enige vertraging op doordat het kabinet in de Eerste Kamer valt in de Nacht van Wiegel (18-19 mei 1999). Daar is aan de orde de stemming over het correctief referendum, een stokpaardje van D66. Invoering van het referendum vereist een meerderheid van minstens twee derde van de senatoren. De vvd-fractie stemt voor, behalve Hans Wiegel. Liberalen zijn tegen referenda, omdat de burger met zijn stem op een politieke partij zijn mandaat geeft aan de volksvertegenwoordiging, zo luidt de redenering. Maar de vvd heeft in de formatieonderhandelingen water bij de wijn gedaan. Voor Wiegel is dat als rechtgeaarde liberaal geen reden om ook voor te stemmen.

Niemand neemt de 'kabinetscrisis' serieus, behalve D66-fractie-leider Thom de Graaf. Begin juni is de breuk gelijmd onder toezegging aan D66 dat er een 'tijdelijk raadgevend referendum' komt. Het Bijlmerdebat verliest hierna zijn glans. PvdA-fractie-leider Melkert dient een motie in die de regering oproept lessen te trekken uit de onzorgvuldige afhandeling van de Bijlmer-ramp. Daar gaat de coalitie achter staan. Van den Doel zegt later in een interview met *NRC Handelsblad* dat de parlementaire enquête 'eigenlijk overbodig' was.

In februari 2000 laat Wilders voor het eerst van zich horen. Staatssecretaris Hoogervorst kondigt een strengere aanpak van de WAO aan, maar Wilders vindt het niet streng genoeg. Omdat hij wel weet dat met de PvdA en D66 op dit terrein geen zaken zijn te doen, loopt hij naar de CDA-fractie. Daar bereikt hij een akkoord over beperking van de instroom in de arbeidsongeschiktheidsregeling. Wie minder dan 35 procent ongeschikt is om te werken, krijgt geen uitkering meer, is het plan. Uiteindelijk leidt het tot de wet Verbetering Poortwachter, die in 2002 in werking treedt.

Kort voor het zomerreces behandelt de Kamer de nieuwe en ook strengere vreemdelingenwet van staatssecretaris Cohen (PvdA). Het is een zwaarbevochten compromis tussen de VVD enerzijds en PvdA en D66 anderzijds. Woordvoerder Henk Kamp, sinds 1994 in de fractie, krijgt het voor elkaar dat de asielprocedure korter en het vergunningensysteem simpeler wordt. Hij laat de andere parlementariërs zich de blaren op de tong praten tegen Cohen. Terwijl Bolkestein, en aanvankelijk ook Dijkstra, zich heeft geprofileerd als kampioen dualisme, krijgt Kamp het verwijt dat hij zijn zaakjes in achterkamertjes regelt. De bewindsman, die een halfjaar later burgemeester van Amsterdam wordt, verdedigt het coalitiecompromis alsof hij het zelf heeft bedacht. Na invoering van de nieuwe vreemdelingenwet daalt het aantal asielzoekers van 33.000 in 2001 naar 5000 in 2005.

In 2000 en 2001 zit er een begrotingsoverschot in de schatkist mede dankzij het strakke beleid van Gerrit Zalm, wiens methode de Zalm-norm gaat heten. PvdA en D66 willen het extra geld meteen uitgeven aan onderwijs, openbaar vervoer en de zorgsector. De VVD-fractie kan daarin meegaan op voorwaarde dat de uitgaven voor asielzoekers en arbeidsongeschikten omlaaggaan. Zalm zelf wil niets weten van deze spijlucht van de Kamer en zet in op extra aflossingen van de staatsschuld. Na zeven jaar paars huwelijk verslechteren de verhoudingen in de coalitie langzamerhand. Het doet denken aan de situatie ten tijde van Lubbers III, toen CDA en PvdA op elkaar uitgekeken raakten.

In de fractie begint halverwege de kabinetsperiode onvrede te groeien over de wijze waarop Dijkstal de zaken heeft georganiseerd. Met 38 mensen is het niet makkelijk om over van alles te discussiëren op dinsdag, voordat de Kamer 's middags om twee uur met haar werk begint. De voorzitter stelt dan ook het coördinatorenoverleg in, dat op de maandag voorafgaand aan de wekelijkse fractievergadering de belangrijkste zaken regelt. Dat overleg bestaat uit tien 'oudere' fractieleden, die chef zijn van hun cluster. Zo is er een cluster Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Financiën enzovoort. Stef Blok: 'Dijkstal kookte veel voor. Daar was wel ongenoegen over. In de fractievergaderingen de volgende dag was er geen discussie meer.' In deze periode ontstaan A- en B-leden in de fractie, een ontwikkeling die enkele jaren later met kracht wordt teruggedraaid.

Willibrord van Beek is als financieel woordvoerder een van de tien coördinatoren. 'Eigenlijk was het de echte fractievergadering, op maandag met Dijkstal. Als de coördinatoren op één lijn zaten, was er de volgende dag weinig ruimte meer voor de andere leden. Het maakte ontzettend veel uit of je tot die groep coördinatoren behoorde. Mijn beeld van die periode is wat positiever dan dat van anderen, omdat ik in dat coördinatorenoverleg zat. Voor het eerst hadden we een beetje wat je altijd zag bij het CDA: twee niveaus van Kamerleden. Dat was nooit eerder voorgekomen en is nadien ook nooit meer zo geworden. Er waren nogal wat oudgedienden naar het kabinet gegaan, dus er zaten veel nieuwelingen in de fractie. Dat heeft Hans heel fatsoenlijk aangestuurd. Maar ik begrijp de kritiek.'

Van Beek signaleert nog een tweede ontwikkeling die veel fractieleden tegen de borst stuit: Dijkstal voert het monisme weer in. Daar waar zijn voorganger juist grote electorale successen behaalt met zijn dualistische opstelling jegens het kabinet, dwingt Dijkstal zijn fractie zich koest te houden en het kabinetsbeleid te volgen. Niet voor niets ligt er een regeerakkoord, waarin veel zaken tot achter de komma zijn geregeld. Als iemand kritiek uit, zegt de fractievoorzitter: 'Kom op jongens, we zitten op 40 zetels in de peilingen.' Van Beek: 'Eigenlijk was de opdracht: doe wat

Zalm zegt. Zo zat ik niet in elkaar, dus hij kreeg van mij wel meer tegendruk dan hij gewend was. Het is heel lang goed gegaan met die fractie, maar wat Hans absoluut niet zag aankomen was de onvrede in de maatschappij. Als wij op maandag zeiden dat het niet goed ging in het land en dat we moesten bijsturen, zei hij: "Je bent zeker bij de afdeling Waalre geweest." Waarom zou Dijkstal zich druk maken? Met Kerstmis 2001 staat de vvd op veertig zetels in de peilingen, meer nog dan ze in de Kamer heeft. Het ziet er zelfs naar uit dat de liberalen hun sociaaldemocratische vrienden voorbijstreven. Zou Paars III er komen, dan lonkt het premierschap voor Hans Dijkstal.

Een maand later duikelt de vvd ineens naar 24 zetels. Pim Fortuyn, ex-hoogleraar en columnist, gaat met Leefbaar Nederland aan de verkiezingen meedoen en zegt dingen die geen enkele (Nederlandse) politicus durft te zeggen, zelfs Frits Bolkestein niet. Razendsnel maakt hij zich populair bij brede lagen van de bevolking, maar vooral ter rechterzijde van het politieke spectrum. 'Ineens was er aversie tegen Paars. Dat deed het ook niet zo goed meer. Dat heeft Hans niet willen zien, niet kunnen zien. Zijn afkeer van het populisme van Fortuyn zat heel diep. Ik heb hem letterlijk horen zeggen: "Ik verlies liever de verkiezingen dan te moeten buigen voor het populisme,'" aldus Van Beek.

Hans van Baalen, ook nog een jonkie in die tijd: 'Dijkstal wilde geen discussies. Hij was geen fractievoorzitter maar minister van fractiezaken. Geestelijk zat hij in het kabinet. In het Torentje werden de zaken besloten. Dan ging het naar de coördinatoren en die zeiden de junioren wat ze moesten doen. In de blokken werd nog wel gediscussieerd, maar in feite waren de beslissingen al genomen. Dat was een beetje zoals het CDA het ook had georganiseerd, maar voor de vvd was het niet het juiste model.' Ook Thijs Udo, backbencher van 1998 tot 2002, weet nog goed hoe de B-leden na het wekelijkse Torentjesoverleg van premier Kok met de drie fractievoorzitters Melkert, De Graaf en Dijkstal op woensdagochtend hun orders kregen.

Onder Bolkestein hebben de individuele fractieleden meer vrijheid dan onder zijn opvolger. Pieter Hofstra kan het goed

vergelijken. Hij maakt beide fracties mee. 'Onder Hans werd het bureaucratisch en als er één politieke partij is in de Kamer waar je dat niet moet hebben, is dat de vvd. Het was een piramide geworden zoals in een bedrijf. Aan de top de voorzitter, dan het fractiebestuur, daaronder de clustercoördinatoren en daar weer onder de voorzitters van de fractiecommissies, en dan nog de woordvoerders.'

Van Baalen relativeert ook: 'Wij denken dat de burger vindt dat er dualisme moet zijn in de politiek. Dat is helemaal niet waar. Dualisme wordt door de kiezer niet geapprecieerd. Toen Henk Kamp minister van Defensie was, debatteerden we wel over onze meningsverschillen. Voor 95 procent waren we het eens, voor 5 procent was er een verschil. Dan schreven de kranten dat er ruzie was in de vvd, terwijl dat gewoon onzin was. De partijleiding vond dat wel vervelend. Maar als Kamerlid ben je gekozen om het volk te vertegenwoordigen, niet om de minister toe te juichen.'

Doordat de organisatie van de fractie in de jaren 1998-2002 top-down is, krijgen de nieuwelingen weinig of geen kans om zich te profileren. In de vorige eeuw is het normaal dat een Kamerlid twaalf jaar deel uitmaakt van het parlement; tegenwoordig is de omloopsnelheid veel hoger. 'In de eerste termijn van vier jaar leerde je het vak, in de tweede termijn kon je als senior fractielid oogsten en in de derde termijn ging je zaken afstoten en werd je commissievoorzitter. *Intermediair* had destijds een lijst van Kamerleden die het meest in het nieuws waren. Dat las iedereen, ook de partijbesturen en de fractievoorzitters. Het werd gebruikt bij de kandidaatstelling. Onder Dijkstal, die verder een aangename man was, kregen de jongeren geen kans om in het nieuws te komen, omdat oudere fractieleden hun onderwerpen vaak overnamen. Bolkestein wilde altijd debat hebben, Van Aartsen ook, maar Dijkstal niet,' aldus van Baalen.

'Dijkstal was een manager, een regelneef', zegt Frans Weisglas. 'Dat kon hij goed, maar je moet in de politiek niet alles willen managen. Ik heb er zelf aan meegedaan, ik was een van die tien coördinatoren. Het was een heel gedoe. Op maandag de co-

ordinatoren, op dinsdag de fractie, op woensdag fractiebestuur, op donderdag bewindsliedenoverleg en dan ook nog ontegenwoordig veel overleg in fractiecommissies. De vrije geest die nog met de losse hand bestuurd, Frits Bolkestein, die was weg. Dijkstal deed het wel met goede bedoelingen. Hij wou gewoon de tent goed runnen, maar uiteindelijk werkte het wel averechts.'

De fractie heeft minder smoel dan in voorgaande jaren, vindt ook Johan Remkes, die als staatssecretaris vanuit 'vak K' – de plaats waar het kabinet zit in de Tweede Kamer – de verrichtingen van de parlementariërs gadeslaat. 'Omvang van een fractie zegt niet altijd iets over de slagkracht. Elke politieke partij kent periodes dat het electoraal goed gaat. Als het dan wat minder goed dreigt te gaan, is het gevaar groot dat dat een zichzelf versterkend effect krijgt. Dat gebeurde dus in combinatie met een totale onderschatting van het fenomeen Fortuyn door Dijkstal. Ik kende Fortuyn wel. Toen ik nog in Groningen zat en hij directeur was van de ov-studentenkaart, maakte ik hem wel mee als spreker op bijeenkomsten en dan zag ik zijn verbale kracht.'

Wat Dijkstal niet doet, doet partijvoorzitter Bas Eenhoorn wel. Hij opent de aanval op Fortuyn door hem te vergelijken met Mussolini, een ijdeltuit die precies zegt wat veel mensen willen dat je zegt. Hans Wiegel duikt ook weer even op, wanneer hij zich in februari 2002 kandideert voor het premierschap in een coalitie met het CDA en Fortuyns Leefbaar Nederland. Frits Bolkestein doet eveneens een duit in het zakje. Hij noemt Fortuyn de Emile Ratelband van de politiek, die zijn populariteit te danken heeft aan de PvdA en andere linkse partijen die een strenger vreemdelingenbeleid tegenhouden. Geert Wilders, Pieter Hofstra en Henk Kamp roepen hun fractievoorzitter op tot een scherpere koers in lijn met het gedachtegoed van Bolkestein, maar ze krijgen nul op het rekest. Het begint te schuren. Dijkstal maakt zich ook boos over de partijvoorzitter, die in maart in een kranteninterview zegt dat de lijsttrekker meer jip-en-janneke-taal moet spreken. Die kreet heeft Eenhoorn geleend van partijbaron Hans Nieuwerkerke, vier jaar later fervent promotor van Rita Verdonk.

Het tweede kabinet-Kok haalt de eindstreep net niet. De masamoord in Srebrenica in 1995 leidt uiteindelijk tot een onderzoek door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie naar de rol van het Nederlandse bataljon van overste Karremans. In april 2002 verschijnt het rapport. De beschuldigende vinger gaat in de richting van de militaire top in Den Haag, die minister Voorhoeve niet goed heeft geïnformeerd over de situatie waarin de militairen zich bevonden en die het legeronderdeel met veel te lichte bewapening het veld in heeft gestuurd. Frank de Grave, nu minister van Defensie, vraagt zich af of hij niet moet aftreden. Jan Pronk, die als minister op vrom zit, spreekt publiekelijk uit dat het hele kabinet moet aftreden. Wim Kok is razend, maar kan niet anders meer dan hem volgen.

Op woensdag 6 maart gaat Nederland naar de stembus voor de gemeenteraadsverkiezingen. In Rotterdam wordt de Lijst Pim Fortuyn (LPF) de grootste fractie. Meer dan een derde in de tweede stad van het land kiest voor de dandy, die met zijn kaalgeschoren hoofd een rolmodel voor veel mannen zal worden. Fortuyn is door Leefbaar Nederland aan de dijk gezet, omdat hij in *de Volkskrant* een pleidooi houdt voor afschaffing van het verbod op discriminatie. Geld uit de vastgoedwereld helpt hem snel een nieuwe partij op de rails te krijgen. Hoewel het om raadsverkiezingen gaat, leidt tv-journalist Paul Witteman 's avonds laat een debat tussen de fractievoorzitters uit de Tweede Kamer. Fortuyn is ook uitgenodigd. De uitzending wordt door een miljoen Nederlanders met stijgende verbazing bekeken. PvdA-voorman Melkert straalt de ongeïnteresseerde arrogantie uit van een slecht verliezer. Ook Hans Dijkstal heeft betere momenten gekend. Hij loopt voor het einde van de uitzending getergd weg. Alleen de nieuwe CDA-fractie leider, Jan Peter Balkenende, treedt de breed grijnzende Fortuyn welwillend tegemoet.

De uitzending is het definitieve keerpunt in de politieke verhoudingen. Maar exact twee maanden later wordt het nog erger. Na een radio-interview in Hilversum schiet een milieuactivist Fortuyn op 6 mei 2002 dood, terwijl hij op het parkeerterrein

van de studio terugloopt naar zijn auto met chauffeur. Nederland staat in brand. De volgende dag breken rellen uit en menig politicus in Den Haag durft de straat niet meer op. Een woedende menigte rukt op naar het Binnenhof. Auto's in de ondergrondse parkeergarage worden in brand gestoken. Gerrit Zalm, minister van Financiën, is die middag op weg naar Brussel en hoort op de autoradio wat er is gebeurd. 'Ik dacht ik laat Brussel maar even voor wat het is en ben naar Den Haag teruggegaan. Later die avond hadden we een kabinetsvergadering over de veiligheidsmaatregelen die we moesten nemen.'

Van Baalen: 'Het heeft iedereen overvallen: wetenschappers, journalisten, politici, bestuurders, het bedrijfsleven. Niemand had het zien aankomen. Alle politici van naam en faam keken in de koplampen van Fortuyn als konijnen. Als Dijkstal alles had omgegooid, was hij niet geloofwaardig geweest. Alleen iemand als Bolkestein had het verschil kunnen maken. Hij was de enige die Fortuyn had kunnen stoppen. Het onderhuidse ongenoegen was heel groot, ondanks de welvaart. Het ging over zaken die Bolkestein had aangebracht: immigratie, integratie, wachtlijsten in de zorg, een samenleving die gebureaucratiseerd was. Over geweld, over lage straffen, over Europa. Dat grote sluimerende ongenoegen bleek niet uit enquêtes. Mijn vrouw hoorde als directeur van het Fonds Slachtofferhulp wel van slachtoffers en hun familieleden over een enorme onvrede over de politiek. Ik heb dat eens een keer met Dijkstal besproken. Hij vond het niet representatief. Iedereen wil Paars III, zei hij. Afspraken daarover waren er al met Melkert.'

Kort voor de verkiezingsdag van 15 mei zet Zalm de oorzaken van de neergang in de peilingen op papier. Die overhandigt hij aan Dijkstal, met de mededeling dat diens positie onhoudbaar is geworden en dat hij zich na de verkiezingen zal kandideren voor het fractievoorzitterschap. De verhoudingen lijden er niet onder. Op de verkiezingsavond van woensdag 15 mei eten Zalm en Jorritsma met hun echtgenoten bij Hans en Anneke Dijkstal thuis. Als de dramatische uitslag bekend is, zegt Dijkstal dat de fractie de volgende dag maar moet beslissen wie de voorzitter wordt: hij of Zalm.

De VVD verliest 14 van haar 38 zetels, de PvdA nog meer: 22 fractieleden kunnen naar huis. Het CDA wint er 14 en wordt de grootste. De lijsttrekkerloze LPF marcheert met maar liefst 26 mannen en vrouwen de Tweede Kamer in. Niet eerder in de parlementaire geschiedenis van Nederland zijn de verhoudingen zó ondersteboven gegooid. Leefbaar Nederland, die zonder Fortuyn is doorgegaan, krijgt 2 zetels. Aanvoerder is Fred Teeven.

De volgende ochtend is het snel duidelijk dat de fractie niet langer achter Dijkstal staat; zij kiest Gerrit Zalm als nieuwe leider. Drie maanden later maakt de gevallen fractievoorzitter zijn vertrek uit de politiek bekend. Hij kan zich niet verenigen met de veranderingen in de Tweede Kamer en in de VVD. Op regionale partijbijeenkomsten krijgen Dijkstal en Jorritsma emmers vol kritiek over zich heen. Zalm neemt het voor hen op, maar dat baat niet meer. Ook de vicepremier van Paars II houdt het voor gezien in de politiek. Bij de verkiezing van een nieuwe Kamer­voorzitter verliest Annemarie Jorritsma van Frans Weisglas. Hij krijgt 80 stemmen, zij 41. De vroegere CDA'er Jim Janssen van Raaij, nu fractielid van de LPF, eindigt met 24 stemmen van zijn partijgenoten als kansloze derde.

De kandidatuur van Weisglas wordt hem in de fractie niet door iedereen in dank afgenomen. Zelf wil hij al in 1996 Kamer­voorzitter worden, maar dat komt te vroeg. Bovendien is het ongebruikelijk om jezelf te kandideren. Wel gebruikelijk is dat de drie grote fracties onderling bepalen wie na de verkiezingen de voorzitter mag leveren, vervolgens wijst de politieke top iemand aan. Van dit 'systeem' wordt in 2002 in het kader van de 'nieuwe politiek' afscheid genomen. Maar CDA en PvdA schuiven geen kandidaten naar voren, dus de VVD kan een opvolger voor Van Nieuwenhoven aanwijzen. Hans Dijkstal en Gerrit Zalm vinden dat de eer aan Annemarie Jorritsma moet toevallen. Weisglas baalt. Hij is al acht jaar ondervoorzitter van de Kamer en hij ziet het vertrek van de PvdA-vrouw als buitenkans. In de fractie van 24 zielen is een meerderheid op de hand van Jorritsma, maar niet iedereen. De buitenlandwoordvoerder denkt dat de andere fracties hem de functie wel gunnen, dus hij besluit voor zichzelf

te gaan lobbyen. Zalm probeert hem er nog van af te houden, maar dat is ditmaal tegen dovemansoren gericht. 'Ik was hartstikke zenuwachtig voor de stemming, maar ik had wel gemerkt dat bij andere fracties weerstand bestond tegen het droppen van een minister die acht jaar weg was geweest uit de Kamer,' zegt Weisglas.

Informateur Donner (CDA) stuurt na vier dagen van consultaties aan op een kabinet van CDA, LPF en VVD. Zalm wil aanvankelijk niet meeregeren, gezien het grote verlies van de VVD, maar Donner weet hem over te halen door erop te wijzen dat de liberalen de enigen zijn met kabinetservaring. Het CDA zit al acht jaar in de oppositie en de LPF weet van toeten noch blazen. Eind juli is de formatie beklonken. Het CDA krijgt zes ministers en de VVD en de LPF elk vier. Johan Remkes komt op Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en wordt vicepremier, Benk Korthals gaat naar Defensie, Henk Kamp naar VROM en Hans Hoogervorst promoveert tot minister van Financiën. Als kleinste regeringspartij krijgt de VVD ook het minste aantal staatssecretarissen: Annette Nijs op Onderwijs, Melanie Schultz van Haegen op Verkeer en Waterstaat, Atzo Nicolaï op Buitenlandse Zaken en de vroegere JOVD-voorzitter Mark Rutte op Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Een nieuwe periode in de politiek breekt aan.

